

UDK: 82.01/09. 316.66

Fariza RUZIMURODOVA,
Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti
Tel: 974402015

ToshDO'TAU professori, f.f.d Z. Mirzayeva taqrizi asosida

POST-STRUKTURALIZM, DEKONSTRUKSIYA NAZARIYASI HAMDA FEMINISTIK QARASHLARNING ADABIY ASARLAR TAHLILIDA AKS ETISHI

Annotatsiya

Har bir adabiy ijod mahsuli o'ziga xos uslubiy bo'yoqdorlikka va o'ziga xos yondashuvga ega. Adabiyot bu san'at asari yaratish bilan bo'g'liq bo'lgan ijodiy mehnat jarayoni. O'z navbatida adabiy ijod mahsuli yaratish jarayonida unga muallif o'z his-tuyg'ularini hamda o'y-hayollarini qaysidir ma'noda asar qa'riga singdiradi. Biz mutolaa qiladigan matnlar turli xil nazariy yondashuvlar asosida tahlilga tortilishi mumkin. Agar biz bunday tahlilni kitobxon nuqtai nazaridan amalga oshirsak, bunga o'quvchining ijtimoiy, psixologik, tajriba, e'tiqod va axloqiy omillari jamlanmasi bunday tahlilga bevosita ta'sir etishi mumkinligini ko'ramiz. Hayotning har bir lahzasini badiiy asarga aylantirish mumkin. Va xuddi shuning kabi, hayotning har bir jilosi badiiy asarda o'z aksini ko'rsatishi mumkin. Strukturalizm nazariyasining ayrim olimlarining fikricha, har qanday matn turg'un ya'ni static hamda oldindan ayta olish mumkin bo'lgan ma'noga ega. Post-strukturalizm olimlarining fikriga ko'ra esa aksincha matn o'zgaruvchan va uning ma'nosini oldindan aniqlab bo'lmaydi. Post-strukturalizmning asosiy yondashuvlaridan biri bu Fransuz olimi Jak Derreda tomonidan fanga olib kiritilgan dekonstruksiya yondashuvidir.

Kalit so'zlar: strukturalizm, post-strukturalizm, binary oppozitsiya, logosentrizm, "muallifning o'limi,"feminizm, "male-centered".

THE REFLECTION OF DECONSTRUCTION THEORY AND FEMINIST VIEWS IN THE ANALYSIS OF LITERARY WORKS AS THE MOST IMPORTANT PHENOMENON OF POSTSTRUCTURALISM

Annotation

Each product of literary creation has its own stylistic coloring and unique approach. Literature is the process of creative work associated with the creation of a work of art. In turn, during the process of creating a literary work, the author, in a sense, embeds their feelings and thoughts into the depths of the work. The texts we read can be analyzed based on various theoretical approaches. If we conduct such an analysis from the reader's perspective, we see that the combination of the reader's social, psychological, experiential, belief, and moral factors can directly influence such an analysis. Every moment of life can be turned into a work of art. Similarly, every facet of life can be reflected in a work of art. According to some scholars of structuralist theory, any text has a stable, that is, static and predictable meaning. According to poststructuralist scholars, however, the text is variable, and its meaning cannot be predetermined. One of the main approaches of poststructuralism is the deconstruction approach, introduced to science by the French scholar Jacques Derrida.

Key words: structuralism, poststructuralism, binary opposition, logocentrism, "death of the author", feminism, "male-centered."

ВАЖНЕЙШИМ ЯВЛЕНИЕМ ПОСТСТРУКТУРАЛИЗМА ЯВЛЯЕТСЯ ТЕОРИЯ ДЕКОНСТРУКЦИИ И ОТРАЖЕНИЕ ФЕМИНИСТИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДОВ В АНАЛИЗЕ ЛИТЕРАТУРНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ

Аннотация

Каждый продукт литературного творчества обладает своей стилистической окраской и уникальным подходом. Литература - это процесс творческого труда, связанный с созданием произведения искусства. В свою очередь, в процессе создания литературного произведения автор в определенной степени вплетает свои чувства и мысли в глубину произведения. Тексты, которые мы читаем, могут быть проанализированы на основе различных теоретических подходов. Если мы проведем такой анализ с точки зрения читателя, мы увидим, что совокупность социальных, психологических факторов, опыта, убеждений и моральных ценностей читателя может непосредственно повлиять на такой анализ. Каждое мгновение жизни можно превратить в художественное произведение. И точно так же каждый оттенок жизни может найти отражение в художественном произведении. По мнению некоторых ученых-структуралистов, любой текст стабилен, то есть статичен и имеет предсказуемое значение. По мнению постструктуралистов, напротив, текст изменчив, и его смысл невозможно определить заранее. Одним из основных подходов постструктурализма является деконструктивный подход, введенный в науку французским учёным Жаком Деррида.

Ключевые слова: структурализм, постструктурализм, бинарная оппозиция, логоцентризм, "смерть автора," феминизм, "ориентированность на мужчину."

Kirish. Har bir adabiy asarni 2 xil yo'sinda tahlil qilish mumkin : 1. Struktur tahlil. 2. Post-struktur tahlil.

Badiiy asar tahlilida strukturalistik va poststrukturalistik qarashlar bir-biridan tubdan farq qiladi, shuningdek, matnni o'qish usullari ham keskin farqlanadi. Struktur tahlil strategiyasida ko'proq matnning ichki

tuzilishiga e'tibor qaratiladi, post-struktural yondashuvda esa matnning o'zidan tashqarida bo'lgan, ammo matn bilan chambarchas bog'liq bo'lgan jarayonlarga ko'proq urg'u beriladi.

Dekonstruksiya nazariyasi matn tahlilida ikki tomonlama qarama-qarshilik-binar oppozitsiyalar mavjudligini tushuntirib beradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Tanqidiy tahlil vositasi sifatida dekonstruksiya nazariyasi jahon adabiyotshunosligida ommatan keng qamrovda qo'llaniladi. Ammo bu yondashuv o'zbek adabiyotida hali yangilik hisoblanadi va shu sababli milliy adabiyotimiz namunalarini tahlil qilishda aytarli hali qo'llanilmagan. Derreda so'zlarning ma'nolari bir xil va turg'un emasligi, aksincha turli o'quvchilar tarafidan bu so'zlarga turli ma'nolar berilishi mumkinligini ta'kidlaydi [Derreda, 1979]. Bu qarash Kaller tarafidan ham dekonstruksiya tushunchasini «logosentrizm» tushunchasiga qarama-qarshi ekanligini tushuntirish asnosida ham ilgari suriladi [Kaller, 2007].

Tadqiqot metodologiyasi. Dekonstruksiyaning yana bir asosiy vakili bo'lgan Bart "The Death of the Author" - "Muallifning o'limi" tushunchasini ilgari surdi. Bu orqali u badiiy matnni muallif ichki dunyosi bilan bog'liqligi va doim ham badiiy matnni muallif niyati bilan birgalikda assotsiativ tarzda tushunish kerak emasligi g'oyasini ilgari surdi.

Boshqacha aytganda, Bart matnning ma'nosi faqat muallifga yoki ma'lum bir kontekstga bog'liq emasligini ta'kidlaydi [Bart, 1975].

Dekonstruksiya nazariyasiga ko'ra yagona reallik, haqiqat yoki kelib chiqish mavjud emas. Bu nazariya avvalgi barcha qat'iy o'rnatilgan qoidalarini va qonuniyatlarni rad etadi va so'roq ostiga oladi.

Strukturalizmnining "reallik til orqali quriladi" degan asosiy tamoyili rad etiladi. Voqelik qaysidir ma'noda ongda doimiy tarzda mavjud bo'lib, til faqat uni ifodalash yoki so'zga aylantirish uchun qo'llaniladi [Bertens, 2003]. Dekonstruksiyaning eng muhin xususiyati bu uning juft qarama - qarshiliklar ya'ni binary oppozitsiyalar qutbini o'zgartira olishidir. Masalan, erkak/ayol, oq/qora, rost/yolg'on, kecha/kunduz singari oppozitsiyalarni o'rmini xohlagancha o'zgartirish mumkin. Bu o'zgartirish jarayonida bir tushunchaning boshqa tushunchadan ustunligi haqidagi g'oyaga putur yetadi.

Lois Taysonning ta'kidlashicha, "Feministik tanqid adabiyot (va boshqa madaniy asarlar) ayollarning iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy va psixologik jihatdan zug'um ostida yashaganligini kuchaytirin, ta'kidlab ochib beradi. [Tyson.L. 2006]" Bu turdagi tanqid 1960-yillardagi feministik harakatdan kelib chiqqan bo'lib, adabiy asarlarda shu davrga qadar o'z aksini topgan ayollar tasvirini rad etishga qaratilgan [Barry, 2002]. Adabiyotda ayol tasviri umum tarafidan qabul qilingan ayollik qadriyatlarini shakllantirishga hissa qo'shadi, feministik tanqid esa bunday ijtimoiy qabul qilingan stereotipga qarshi kurashmoqchi bo'ladi. Shuning uchun ham hozirda baravar qo'llanila boshlagan feminist, ayol-female va ayollik-feminine atamaları bir-biridan tubdan farq qiladi.

1970-yillardan boshlab adabiy tanqid markazida asosan erkak yozuvchilar o'z ijodiy ishlarida jonlantirgan ayol obrazi bo'lib qoldi. Oradan ko'p o'tmay ayol ijodkorlarga katta e'tibor qaratila boshlandi, ular uchun yangi imkoniyatlar taqdim etila boshlandi. Feministik tanqidning yana bir muhim jihati til masalasidir. Deyl Spender tilning neytral vosita emasligini, aksincha, patriarxatning o'zini namoyon qilish vositasi sifatidagi rolini aks ettiruvchi ko'plab xususiyatlarga ega ekanligini izohlab bergan [Barry, 2002]. Feministlarning ta'kidlashicha, til - bu o'ta darajada erkaklar dunyoqarashiga asoslangan hoisa ya'ni "male-centered".

Elen Siksus o'z inshosida "erkak/ayol" ikkiligining ahamiyati haqida so'z yuritadi [Cixus H. 2001]. U barcha ikkiliklar pirovardida erkak/ayol ikkiligiga borib taqalishini tushuntiradi. Chunki ular orasida doimo bitta dominant ustuvor va imtiyozli hisoblanib, u erkaklar bilan bog'liq, undan past yoki kamroq maqbul bo'lgani esa ayol tushunchasi

bilan bog'liq bo'ladi. Feministik tanqid va dekonstruktiv tanqid adabiy tadqiqotning bir-biridan farqli va har biri alohida shakllari hisoblanadi, biroq ular ko'p hollarda bir-biri bilan bog'liq tushuncha sifatida qaraladi. Ikkisi o'rtasidagi munosabatni Meri Puvi o'zining "Feminizm va dekonstruksiya"- "Feminism and deconstruction" esesida o'rgangan. U "dekonstruksiya feminizmini qanday so'roq ostiga olishi va feminizm dekonstruksiyadan qanday foydalanishi mumkinligi"ni tushuntirgan [Poovey M. 1988]. Dekonstruksiya feminizm uchun qanchalik foydali bo'lsa, feminizm ham dekonstruksiya uchun shunchalik foydali bo'lishi mumkin, biroq ularni bir-birining aynan aksi deb hisoblash mumkin emas.

Tahlil va natijalar. Ushbu tadqiqot Zulfiya Qurolboy qizi qalamiga mansub "Ikki manzil" [https://ziyouz.uz/ozbek-nasri/zulfiya-qurolboy-qizi/zulfiya-qurolboy-qizi-ikki-manzil-hikoya/] hikoyasining feministik talqiniga e'tiroz bildiradi. Dekonstruktiv adabiy tanqid orqali asardagi "qiz" obrazining yangi qirralari ochib berilgan bo'lib, bunda qiz faqatgina ezilgan, chorasiz qolgan qahramon sifatida emas, uni matonatli va mustaqil shaxs sifatida namoyon etadi. Feministik nuqtai nazardan ilgari surilgan bir pog'ona past va ezilgan ayol tasviri esa inkor etilgan. So'zlar shaklida to'plangan ma'lumotlarni tahlil qilish va talqin etish uchun interpretativ yondashuv hamda tavsifiy usul qo'llanilgan.

Feministik harakat doimo jinslar o'rtasidagi iyerarxiyaga qarshi kurashib kelgan, bu iyerarxiya gender rollari orqali o'rnatilgan. Fransuz feministi Simon de Beauvoir aytganidek, «Bu har doim erkaklarning dunyosi bo'lgan» [Beauvoir, 1997, 93-bet]. U yana shuni ta'kidlab o'tadiki, bu dunyoda erkak markazda turadi, hokimiyat unga tegishli, ayol esa pastroq mavqega tushirilgan. Shu sababli, ayol chetga surib qo'yilgan.

Bunday feministik tadqiqotlar orqali olimlar erkak/ayol iyerarxiyasini parchalashni maqsad qilganlar. Qutblilik teskari tomonga o'zgartirilgan. Ayollar yuqoriroq mavqega ko'tarilgan va ustuvor qilingan, erkaklar esa zaif va ekspluatatsiya qilinadigan toifa sifatida tasvirlangan.

Zulfiya Qurolboy qizining "Ikki manzil" hikoyasida yoshligidanoq hayot sinovlari ostida qolgan qiz hayoti tasvirlanadi. Hikoyaning dekonstruktiv tahlili yana bir jihatni ochib beradi: kuch dinamikasining buzilishi. Zulfiya Qurolboy qizi o'zining hikoyalarida o'zbek patriarxal jamiyatini aks ettirgan, bu yerda barcha hokimiyat erkaklarga tegishlidek go'yo. Ular ayollardan yuqori pog'onaga qo'yilgan va har jihatdan ustun hisoblanadi. Barcha kuch erkaklarda bo'lgani uchun

ular har qanday qarorni qabul qilishga qodir, ayollar esa ularga so'zsiz bo'ysunishi va aytilgan har qanday ishni bajarishi nazarda tutilgandek ko'rinadi. Biroq, hikoyada kutilmagan tarzda bu kuch dinamikasi o'zgartirilgan: ilgari erkaklar hukmronligi ustunlik qilgan joyda endi ayol hokimiyat va nazoratga ega ekanligi ko'rsatiladi, shu bilan erkaklarning an'anaviy ustunligi iyerarxiyasi dekonstruksiya qilinadi.

Ushbu "Ikki manzil" hikoyasida kuch-qudrat ayol qahramon qizning qo'lida. U oilasini, otasini boqa oladigan va yordam bera oladigan hikoyadagi yagona kishi, qizning otasi mastlikda mashina haydab bir odamni o'limiga sabab bo'lgan, endilikda taqdiri qizning qo'lida qolgan va qamoqda o'tirgan notavon kishi sifatida tasvirlanadi. Hikoyadagi erkak obrazi ham tashqaridan qaraganda juda boy, uzatgan joyiga qo'li yetadigan, ancha-bunchaga kuchi yetadigan shaxs. Buni qizga uning onasi aytgan gaplardan ham bilish mumkin:

"Oyimning aytishicha, siz katta odam ekansiz. Qo'lingizdan kelmaydigan ish yo'q ekan. Aniqrog'i, qo'lingizni qayerga uzatsangiz yetarkan. Juda olamshumul ishlar qilsangiz ham qurbingiz yetarkan. Katta-katta idoralarda zo'r tanishlaringiz bor ekan. Ular bilan har qanday chigal ishni

hal qila olarkansiz....” va “.... istagan vaqtda istagan odamingizga pul-mul berib yuboraverarkansiz. Hatto ilgari tanimagan, bilmagan odamlaringizga ham... Buning hech qanday g'alati joyi yo'q emish. Badavlat, obro'li odam qanday ish qilmasin, g'alati tuyilmasmish” degan jumlar ham tasdiqlaydi.

Ammo shunga qaramasdan qiz tashqaridan zaif, erkakning oldida hech bir himoya chorasiga ega emasdek tuyulsa-da, qiz shunday qudratli erkak oldida ham mohiyatan ustun mavqega ega. Erkak aynan qizning ko'ngliga yoqish ilinjidadagina qizning oilasiga “yaxshilik”lar qilgan, va oxir-oqibatda esa niyatiga erisha olmagan tuban bir kimsa sifatida gavdalanadi:

“Onangizga idora nomidan sovg'a qilingan uy ham, dala hovli-yu, akangizning universitetga o'qishga kirishi, hamma-hammasini faqat, azbaroyi sizni... seni sevganimdan... – erkak jimib qoldi. Qarashlari muloyim tortdi. – Siz bo'lsangiz... Siz bo'lsangiz umuman befarqsiz, – dedi u birdan o'zgargan, yumshoq va mayin ovozd.”

Yozuvchi beixtiyor qiz obrazini boshqa erkak qahramonlarga nisbatan yuqoriroq mavqega o'ygan, tasvirlarda bu yaqqol ko'rinadi. U barcha ijobiy tasvirlarni qiz bilan bog'lagan, erkaklar esa salbiy jihatdan tasvirlangan. Qiz “go'zal, yosh, mag'rur, nozik-nihol, dovyurak” deb ta'riflanadi. Erkak esa “Yoshi o'tgan” va “daqqa sayin rangini o'zgartirib turadigan maxluq” singari uslubiy bo'yoqlar bilan tasvirlangan. Qizni muallif erkak bilan qiyoslaganda, erkak qizning tirnog'iga ham arzimasi bir hilqat ekanligi aytiladi. Bu esa qizni faqat quyi, zaif mavjudot emas, balki hisoblashish kerak bo'lgan kuch sifatida yanada ulug'vor qilib ko'rsatadi.

Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, ushbu qisqa hikoyada qiz obrazi jamiyatdagi erkaklar tomonidan ezilgan va boshqarilgan zaif shaxs emas. Aksincha, u taslim bo'lishni istamaydigan va hayotda qolish uchun mavjud barcha imkoniyatlardan foydalanuvchi kuchli xarakterga ega qahramondir.

Hikoyadagi quyidagi o'rinlarda hikoya oxirida obrazlar o'rtasidagi konflikt qizning butkul g'alabasi bilan tugaganini ko'rish mumkin:

Qiz : “Agar hoziroq meni bu yerdan chiqarib yubormasangiz, nima bo'lishidan qat'iy nazar, sizni sudga beraman!”

Erkak: “Shu bir necha soniya ichida uning ko'z oldidan butun hayoti kinolentaday lip-lip o'tdi. Bu lentalarda uning zafarlarga to'la shavkatli hayoti aks etgandi. O'zining hozirgi ahvoli esa nihoyatda zabun va mash'um muvaffaqiyatsizlikning muqaddimasidek tuyildi. Bunday zabunlikni ko'tarish tugul, his etishning o'ziyoq erkak uchun dahshatli bir hol edi. Bunga u ko'nikmagan edi.”

Qiz: “Qizning qo'llari qaltiradi. Shu qaltiroq qo'llari bilan pichoqni qo'shqo'llab tutdi-da, yuqori ko'tardi. Ammo mo'ljalga olishga ulgurmadi. Birdan ko'zlari dahshatli ravishda olayib ketgan erkak gup etib quladi...”

Erkak: “u o'limdan qattiq qo'rqib ketganidan hushidan ketmadi. Yo'q va yana bir karra yo'q! U... pichoq tutgan qizning nigohlaridagi adoqsiz nafrat va shu ishga qodir shafqatsizlikni ko'rib, yiqilib tushganini sezmay qolgandi.”

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, dekonstruktiv yondashuv matnning qat'iy bir ma'noli bo'lmashligini yuzaga chiqarishga qaratilgan. U tilning yagona turg'un ma'noni ifodalay olmasligiga asoslanadi, shu bilan mutlaq deb qabul qilingan tushunchalarni savolga ostiga qo'yadi.

Ushbu kichkinagina hikoya tahlili orqali biz Derridaning ma'no o'zgaruvchanligi tushunchasi va Kaddonning binar qarama-qarshiliklar qutbiyligini o'zgartirish g'oyasi adabiy tahlilda qay tarzda ishlashini tushuntirib berishga harakat qildik.

Ushbu hikoyaning dekonstruktiv tahlili shuni yuzaga chiqaradiki, muallif beixtiyor ravishda qiz obraziga boshqacha tus bergan. U yuzaki ko'ringanidek zaif va bo'ysunuvchan emas. Qiz doimiy ravishda jamiyat tomonidan unga qo'yilgan cheklolarga qarshi chiqadi va oxir-oqibat har qanday yo'l bilan hayotda yashab qoladi.

Dekonstruktiv tahlil natijasiga ko'ra, “Ikki manzil” hikoyasi erkaklar hukmron kuch va ayollar bo'ysunuvchi bo'lgan milliy o'zbek jamiyatimizning kuch dinamikasini ag'darib tashlaydi.

Qiz obrazi qaysidir ma'noda o'z dominantligiga ega, u o'ziga yaqin bo'lgan barcha erkaklar ustidan to'liq nazorat qila oladi, erkaklar esa qaysidir taraflama zaif va ayanchli ko'rsatilgan. Zulfiya Qurolboy qizi shuningdek, ijobiy xarakter tavsifi orqali ham qiz obrazini erkaklardan ustun qo'yan.

ADABIYOTLAR

1. Derrida, J. (1979). “Living on border lines.” *Deconstruction and criticism*. Ed. Harold Bloom, et al. New York: Seabury Press. 83-84.
2. Culler, J. (2007). *On Deconstruction: Theory and Criticism after Structuralism*. London: Cornell University Press, 307 pp.
3. Barthes, R., Miller, R., & Howard, R. (1975). *The pleasure of the text*. New York: Hill and Wang.
4. Bauman, Z. (1992). *Intimations of Postmodernity*. New York: Routledge Publishing, pp 150-172.
5. Bertens, H. (2003). *Literary theory: the basic*. London and New York: Routledge; Taylor & Francis Group.
6. Beauvoir S.de. (1997). *The Second Sex* (Vintage Classics ed.). (Parshley HM, Trans.) Vintage Classics.
7. Tyson, L. (2006). *Critical theory today: A user-friendly guide* (2nd ed.). New York: Routledge.
8. Vincent, L. B. (1983). “Extension of subversion.” In *deconstructive criticism: An advance introduction*. New York: Columbia University Press.
9. Berry, P. (2002). *Beginning theory: An introduction to literary and cultural theory*. Manchester: University Press.
10. Cixous, Hélène. (2001). “The Laugh of the Medusa.” *The Norton Anthology of Theory and Criticism*. New York: W.W. Norton & Company.
11. Mary Poovey. Vol. 14, No. 1 (Spring, 1988), pp. 51-65 (15 pages). Published By: Feminist Studies, Inc.
12. Зулфия Куролбой кизи. Икки манзил (хикоя) — ziyouz.uz <https://ziyouz.uz/ozbek-nasri/zulfiya-qurolboy-qizi/zulfiya-qurolboy-qizi-ikki-manzil-hikoya/>